

M. Gorenc - B. Vikić

VARAŽDINSKE TOPLICE - AQUAE IASAE U ANTIČKO DOBA

Prof. dr. B[illegible]
s poštovanjem
V.T., 18. V 1981.
Zavičajni muzej
Var. Toplice
[illegible]

VARAŽDINSKE TOPLICE - AQUAE IASAE

M. Gorenc - B. Vikić

Petstoljetnom jubileju pučke škole u Varaždinskim Toplicama i uspomeni mr. ph. Josipa Čabriana posvećuje
nakladnik

VARAŽDINSKE TOPLICE 1980.

Nakladnik: Zavičajni muzej Varaždinske Toplice

Za nakladnika: Stjepan Hajduk

Tehnički urednik: Tomislav Đurić

Tisak: NIŠRO Varaždin

Naklada: 2500 primjeraka

Na naslovnoj stranici: Kapitolij u Varaždinskim Toplicama
(Foto: T. Đurić)

VARAŽDINSKE TOPLICE — AQUAE IASAE U ANTIČKO DOBA

Termalni izvori na području Varaždinskih Toplica bili su uzrok i povod postanka naselja koje je u ranohistorijskim razdobljima privlačilo stanovništvo okolne regije na korištenje njegovih toplih i ljekovitih voda. Stoga nije čudno da su ovdje već u toku prvog tisućlijeća pr. n. e. panonski Jasi oblikovali svoju životnu aglomeraciju koja je morala biti trajnog karaktera jer je ušla neposredno u oficijelnu nomenklaturu rimskodobnih naselja tih krajeva (Aquae Iasae). Međutim, ne radi se samo o preuzimanju ili akomodaciji historijske činjenice u obliku imena nego i o vitalnom kontinuitetu i funkcioniranju kupališnog naselja koje je preživjelo rimsko carstvo i traje još i danas.

Reprezentativni arheološki spomenici i nalazi, koji su slučajno otkriveni u toku posljednjih stoljeća, bili su svjedoci antičkih tradicija i intenzivnog kupališnog života Varaždinskih Toplica i to u vrijeme kad je balneologija bila tek u začetku, a mnoga lječilišta, kasnije vrlo poznata, nisu još bila ni otkrivena.

Raniji nalazi antičkih natpisa, plastike, građevnih fragmenata i ostataka arhitekture nisu bili jednakom pažnjom evidentirani, ali su po svom karakteru i sadržaju ukazivali na činjenicu da su Aquae Iasae u doba Rimskog Carstva bile dobro poznate i jako frekventirane. U natpisima se spominju vojnici različitih činova i vojnih jedinica, državni i upravni činovnici, te pokrajinski i lokalni funkcionari. Stil i oprema tih spomenika nedvojbeno govori da su se njihovi donatori neobično angažirali u isticanju zahvalnosti za očekivano ili stečeno ozdravljenje, te su svojim prilozima doprinijeli obogaćenju pojedinih objekata ili cjelokupnog urbaniziranog ambijenta. Tako je značajan podatak o podizanju svetišta Nimfama od strane Općine Ptujske (Poetovio) iz vremena Marka Aurelija i Lucija Vera, a još značajniji natpis o obnovi kupališnog naselja koju je izvršio car Konstantin Veliki. Međutim, navedeni natpisi nisu pružali sigurne podatke o topografiji spomenika, a niti o njihovom međusobnom odnosu.

Prema tome Aquae Iasae do početka sistematskih istraživanja 1953. godine nisu bile anonimne kao historijski pojam ali je njihov spomenički sadržaj bio pun nepoznanica.

U proteklom razdoblju kontinuiranih sistematskih istraživanja, rezultati i otkrića su stalno povezivani s metodom topografske evidencije i statistike. Na taj se način moglo ustanoviti ne samo globalno protezanje antičkog naselja nego i uzroci njegove terenske dispozicije, odnosno korištenje reljefa i karaktera topličkog brežuljka i njegova podnožja. Naime, brežuljak na kojem su se smjestile Varaždinske Toplice razveden je u smjeru sjeveroistok-jugozapad s tim da su mu bočni rubovi još i danas pećinaste konfiguracije, a prostor između njih se terasasto spušta prema jugu. Ova prirodna usjeklina je posljedica davnih tektonskih poremećaja, vulkanskog porijekla kao što su to i mnogobrojni izvori mineralne i termalne vode na ovom području. Specifična situacija smještaja najjačeg termalnog vrela na najgornjoj terasi brežuljka između njenih pećinastih rubova, uslovila je stvaranje antičkog naselja u njegovoj neposrednoj blizini kao i organizaciju komunikacija koje su povezivale gornje terase brežuljka s njegovim podnožjem. Pošto je kapacitet glavnog termalnog izvora bio bar tako jak kao što je danas, a mogućnost njegova odvođenja najpovoljnija prema jugu, organiziran je oko izvora onaj dio naselja koji je neposredno koristio termalnu vodu bilo u balneološke ili kultne svrhe (kupalište, forum i kapitolij) dok se na padinama i u podnožju brežuljka razvijao stambeni, obrtno-trgovački i prometni dio naselja.

Kako suvremeno naselje ima gotovo identičan raspored urbaniziranih i gusto izgrađenih površina kao posljedicu antičkih tradicija, to se veći dio antičke arhitekture nalazi ispod današnjih kuća i zgrada. Stoga je istraživanje bilo moguće samo na onim mjestima gdje se danas nalaze slobodne površine (travnjaci, parkovi) i to prije svega na najgornjoj terasi brežuljka i u njegovu podnožju.

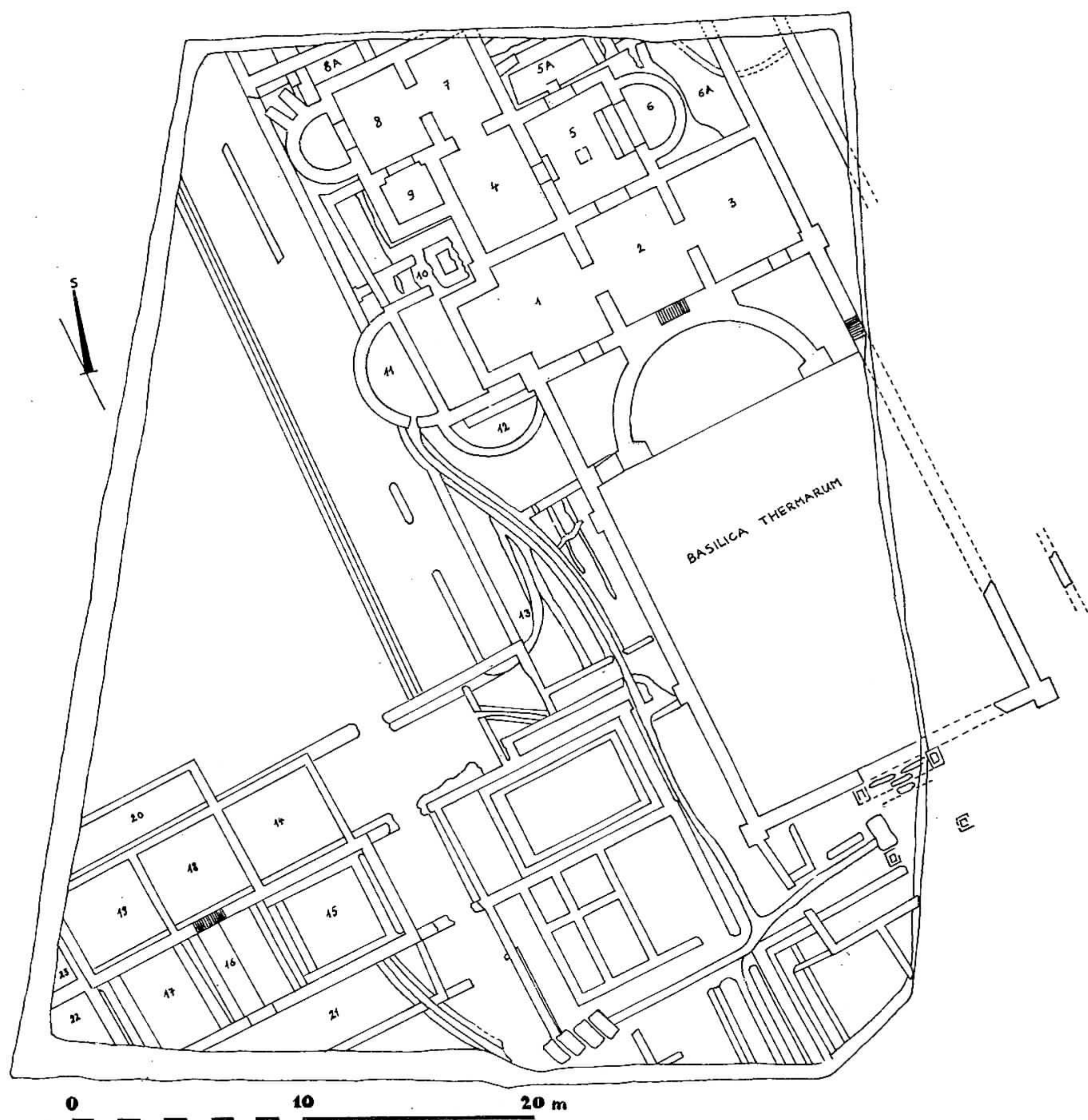
U toku sistematskih arheoloških istraživanja koja se vrše već tridesetak godina u parku, u neposrednoj blizini glavnog termalnog izvora, konstatirano je da slojevi do cca 2 m dubine od površine parka sadržavaju debele naslage sedre, različite kvalitete, koja je nastala taloženjem sumporne vode i to nakon što je naselje uništeno a voda se nekontrolirano prelijevala preko ostataka ruševina, te na putu prema nižim južnim dijelovima brežuljka stvarala nove sedrene naslage i terase. Ove sedrene naslage, ponekad neobično tvrde, konzervirale su sačuvanu antičku arhitekturu i spasile veliki dio zidnih žbuka i slikarija po njezinim zidovima.

Ispod tog kasnoantičkog taloga i ruševina, temelji arhitekture i gusta mreža kanala bili su ukopani u slojeve diluvijalne sedre, što pokazuje da je proces taloženja trajao i u predantičkom razdoblju. Stoga je vjerojatno samo slučaj da na istraženom dijelu nisu nađeni i ostaci iz predrimskog vremena.

Na istraženoj površini današnjeg parka od cca 6000 m^2, otkriven je kompleks kupališta, forum i kapitolij koji od juga prema sjeveru mjenjaju svoj nivo zbog terasaste konfiguracije tla. Međutim, izvršenim iskopom nisu u potpunosti oslobođeni svi navedeni kompleksi i objekti jer se arhitektura širi van granica današnjeg parka i iskopa u smjeru zapad-istok i jug, dok je na sjeveru antička izgradnja bila ograničena padinama brežuljka koji je nadvisio izvorište i njegovu terasu.

Kompleks kupališta u južnom i srednjem dijelu partera parka sastojao se od nekoliko grupa arhitektonskih objekata koji su djelomično bili neposredno povezani i istovremeni, a djelomice su pripadali raznim građevnim i vremenskim razdobljima (Plan I). U razvoju i funkcioniranju cijelog kupališnog kompleksa može se izdvojiti nekoliko osnovnih vremenskih i graditeljskih faza: ranocarska, elijevsko-antoninijanska i konstantinovska, dok su u postkonstatinovskom razdoblju izvršene adaptacije jednog dijela kupališta i foruma kako u građevnom tako i funkcionalnom smislu.

Najraniji, sačuvani dijelovi kupališta u južnom i zapadnom dijelu partera parka imaju pravokutni raster prostorija i bazena koji su postavljeni u smjeru istok-zapad, a nalaze se u većoj udaljenosti od glavnog termalnog iz-

Plan I Plan kupališnog kompleksa, 1.—4. st.

vora koji leži u sjeverozapadnom dijelu partera parka (Sl. 1). Ovaj dio kupališta opskrbljivan je toplom vodom pomoću dugog dovodnog kanala-rigola, pravca sjever-jug ali sami kupališni prostori nisu bili grijani toplim zrakom (hipokaust). To se ne odnosi samo na svlačionice i bazene koji su grupirani izrazitom adicijom prostorija nego i na prvu kupališnu baziliku koja se nalazila izdvojena s istočne strane većeg bazena ali je bila povezana s kupališnim prostorom klasičnim bočnim portalom. (Sl. 2). Duže trajanje ovog najranijeg kupališta potvrđuju popravci na temeljima i zidovima, višekratno žbukanje obloga bazena, te nekoliko nivoa podova i platforme bazena.

O cjelokupnom izgledu istraženog dijela ranocarskog kupališta nismo dovoljno informirani ali je ipak uočljivo, da su prostorije bile jednostavno opremljene (jednobojna zidna žbuka i slikarija, obični žbukani podovi ili od opeke). Ta činjenica je vjerojatno doprinijela odluci da je u 2. st. ovaj najraniji dio kupališta nasut i izniveliran, te da je kasnije djelomično ostao izvan opsega užeg kupališta.

U vrijeme Hadrijana i Antonina Pija izgrađuje se novo kupalište u kojeg se uklapa već postojeća kupališna bazilika. Izmijenjen je smjer rasprostiranja, koji sad ide u pravcu sjever-jug s pomakom prema glavnom izvoru termalne vode. Nastaje i izmjena u koncepciji kupališnih prostorija i kupališne bazilike. Mjesto izrazito pravokutnog rastera javlja se kombinacija sa polukružnim svođenim prostorima i bazenima. Sama kupališna bazilika dobija novi sjeverni portal umjesto zapadnog (bočnog) koji je zazidan. Opremljena je zidnim slikarijama arhitektonsko-iluzionističkog stila, hipokaustičnim grijanjem, a osim tog je popođena debelim bijelo žbukanim podom (tubulacija je postavljena i preko zazidanih zapadnih vratiju).

sl. 1 Jugozapadni kupališni kompleks s manjim bazenom, 1.—2. st.

Od ovog kupališta iz 2. st. sačuvali su nam se vidljivi samo pojedini dijelovi koji su kasnije uklopljeni u obnovljeno Konstantinovo kupalište (dio polukružnog bazena, izduženi uglati bazen, dovratnici i dr.). Oni su karakteristični po svojoj teksturi, kvaliteti kamena, boji vezivne žbuke, nivou kao i po prostornoj dispoziciji koja se razlikuje od ranijeg i kasnijeg oblikovanja. Ova tlocrtna razvedenost rezultat je dinamičnog tretiranja zidova i svodova koji ne ograničavaju unutarnji prostor nego ga naprotiv naglašavaju slikovitim prelazima raznih volumena i arhitektonsko-iluzionističkim slikarijama.

Glavna os protezanja arhitekture u smjeru sjever-jug vidljivo se razlikuje od ranijeg protezanja pravca istok-zapad, a isto tako i organizacija dovoda i odvoda termalne vode. Naime, voda je uz toplinu i ljekovitost imala fizikalne negativne posljedice zbog brzog taloženja sedre, što je prijetilo da se kanalizacioni uređaji vrlo brzo onesposobe u svojoj funkciji. Radi tog je u ovoj fazi razvoja kupališta posvećena daleko veća briga sistemu odvodnje nego u prvoj fazi.

sl. 2 Veći bazen s kupališnom bazilikom u pozadini, 1.—2. st.

Izgradnja kupališta na prostoru sjeverno od linije stare kupališne bazilike unijela je prostorno oblikovne novosti koje su ostavile trajni pečat u daljnjoj izgradnji tog dijela kupališnih prostorija iako su danas samo fragmentarno primjetljive. Očito je da se ritam i volumen prostora povećao do monumentalnih razmjera i u razvedenijim oblicima. Prostori su grupirani pod pravim kutom na glavnu os tako da se šire u tri prostrana niza naglašavajući plastičnu vrijednost bočnih masa koje zaobljenim linijama polukupola i svodova nisu održavale samo ravnotežu sa središnjim prostorima za komuniciranje, nego su doprinosili i njihovoj monumentalizaciji.

Obnovljeno Konstantinovo kupalište (treća razvojna faza) sačuvalo je smjer pružanja i vanjsku konturu Antoninijanskog kupališnog kompleksa. Međutim, u rješavanju detalja unijeto je dosta promjena u kojima su izmjenjeni odnosi i funkcija pojedinih prostora i prostorija. Ovi zahvati na temeljima zatečenih elemenata, doveli su do novih arhitektonskih rješenja koja su odgovarala tadašnjim potrebama, a nužno su izazvali promjene prostorne koncepcije i oblikovnih vrijednosti u cjelini i detaljima. Tako je smanjen cjelokupni manipulativni kupališni prostor (dva polukružna bazena iz ranijeg razdoblja ostala su izvan zapadnog perimetralnog zida Konstantinova kupališta). Osim toga prekinuto je širenje prema sjeveru, a novo kupalište je podjeljeno u veći broj manjih prostorija koje su asimetrično raspoređene, pa se je cirkulacija među njima izmjenila na račun bočnog komuniciranja s kupališnom bazilikom. (Sl. 3, 4). Radi toga je zazidan središnji sjeverni portal bazilike koji je nakon pregradnje ušao u tjeme novoizgrađene polukružne eksedre, a na sjevernom zidu su sad otvorena dva bočna portala. (Sl. 5). Ugradnjom eksedre i njezinom prostornom funkcijom naglašena je monumentalnost i veća društvena namjena kupališne bazilike. Povećanu frekvenciju u kupališnoj bazilici pospješila je izgradnja dugog trijema s njene istočne strane, koji ju je direktno spajao s prostorom foruma.

sl. 3 Kupališne prostorije sjeverno od bazilike nakon pregradnje 4. st.

Iz svega ovog se može zaključiti, da je Konstantinova koncepcija kupališta dala težište društvenom faktoru na račun higijensko-balneološkog. U ostvarenju te zamisli nisu primjenjivani šablonski likovno-arhitektonski standardi, pa je time i ovo građevno razdoblje, na svoj način, reprezentiralo svoje vrijeme i njegov umjetnički domet. Uz originalna i svrsishodna građevinska rješenja primjenjena su i dekorativna, koja su oživljavala zidne plohe sistemom ornamentalnih uzoraka u beskonačnim nizovima. (Sl. 6).

U posljednjoj fazi kupalište prestaje funkcionirati kao lječilišno-balneološki kompleks. Za to su postojali već u Konstantinovo vrijeme preduslovi naglašene društvene funkcije same kupališne bazilike. Ona je sada sasvim izdvojena od bivših kupališnih prostorija i pretvorena u sakralni objekt. Njena cirkulacija je usmjerena prema južnom portalu na koji je dograđen jedan manji prostor koji je vjerojatno služio kao katekumeneum. U njegovom južnom zidu završavao je cjevovod vodovoda za piscinu, a na istom zidu sačuvani su tragovi zidne slikarije ranokršćanskog karaktera. I u samoj bazilici otkrivene su stropne slikarije iz ovog najkasnijeg razdoblja, od kojih najbolje sačuvana prikazuje lik sveca s aureolom. (Sl. 7).

sl. 4 Bazen za vruću kupelj i znojnica iz Konstantinova vremena.

Interesantna je činjenica da je iz ranokršćanske bazilike evakuiran cijeli pokretni namještaj i oprema koji su služili za religiozne obrede. Vjerojatno je za vrijeme Teodozijeva pohoda na Ptuj protiv cara Maksima bazilika na ovaj način bila pošteđena od grube devastacije koja je snašla ostali dio naselja.

Na isti način kako su praćene životne i građevne faze u kupališnom dijelu naselja, konstatirane su i prilikom istraživanja u sjevernom dijelu parka gdje se nalazilo uže područje izvorišta sa pratećim obrednim arhitektonskim objektima i kompleksima. Karakteristično je za taj dio naselja, da je od najranijih vremena korištenje termalnog izvora bilo povezano s kultom izvora i magijom zdravlja. Stoga se kroz sve faze antičke izgradnje provlači ranohistorijska tradicija kao aktivni faktor u idejnom, sadržajnom i arhitektonskom oblikovanju.

Stanje zatečeno prilikom arheoloških istraživanja i otkrivanja u tom sjevernom dijelu parka, odnosno dispozicija prostora i arhitekture kojima je Konstantinova obnova dala najjači pečat, nije bilo u svim razdobljima ova-

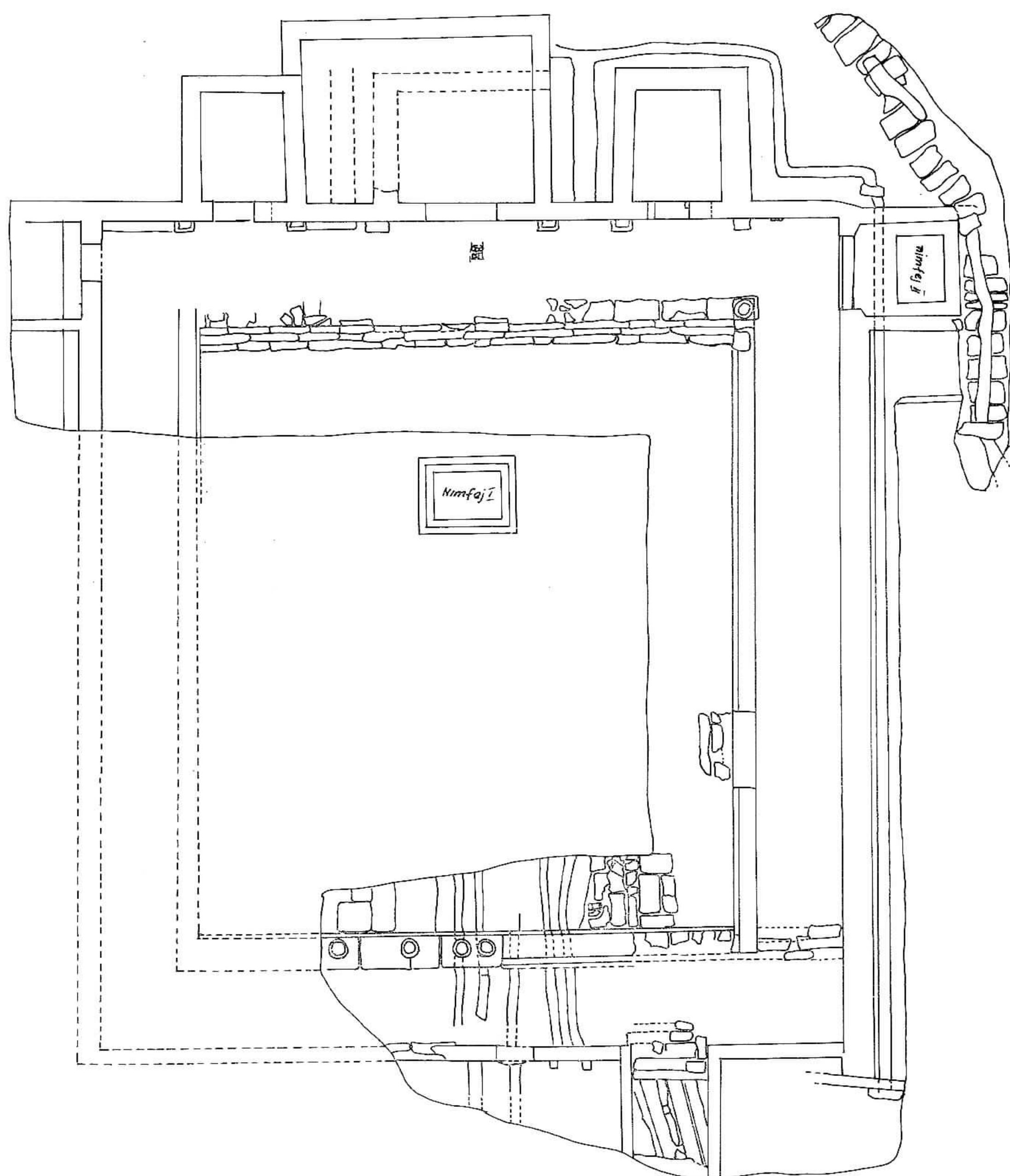
kovo. Naime, pravokutni forumski prostor oko izvora-bunara, uokviren trijemovima i s monumentalnim stubištem što vodi na trodjelni kapitolij nije prvotno uopće postojao. (Plan II). Ranohistorijski prostor arhitektonski još neorganiziran, sadržavao je u početku samo izvor, popratni znak digniteta izvora, a vjerojatno i znak digniteta zaštitnika izvorišta i naselja. Sva ta tri bitna elementa, o čijem izgledu nema podataka, bili su u toku stoljeća aktivni faktori u stvaranju magijsko-religioznog poimanja i njegovog specifičnog oblikovnog izraza, koji je vršio utjecaj i na kasnije rimskodobne organizatore svakodnevnog i kupališnog života antičkih Toplica.

sl. 5 Sjeverni kupališni kompleks i pogled na zazidani portal kupališne bazilike iz 2. st.

Zasad ništa ne znamo o izgledu i uređenju prvobitnog antičkog izvora-bunara, ali zato na uzvišenju padine iznad njega nađeni su tragovi najranijeg svetišta, pravokutnog tlocrta, koje je imalo stražnje krilne škarpe. Ovaj najraniji hram bio je u više navrata pregrađivan, pa je teško sa sigurnošću odrediti njegove konture i karakter.

Tijekom ranog 1. st. uz njegove bokove izgrađena su dva manja hrama, nešto izdužena u pravcu sjever-jug, također pravokutnog tlocrta. Njihova konstrukcija dozvoljava pretpostavku da su oblikovani kao dublji trijemovi koji su samo začeljem bili vezani za središnji prvobitni hram. Ovako povezivanje hramova ili cela, iako sugerira princip simetrije, u stvari je rezultat zatečenog stanja prvobitnog svetišta koje je vjerojatno imalo trijem sa stupovima koji su pridržavali široko krovište, što nije dozvoljavalo priljubljivanje prigrađenih hramova. U to vrijeme ne zna se kome su hramovi bili posvećeni (I faza hramova).

Plan II Plan foruma i kapitolija, 1.—4. st.

Posljednjih decenija 1. st. hramovi su morali biti povišeni, pa su zidovi pojačani radi teže konstrukcije za sva tri krovišta. Tim povodom, došlo je na mjestu bivših bočnih kolonada središnjeg hrama do izgradnje širokih okapnica s novim uređajem za odvodnju atmosferilija. Ove su izlazile kroz oluke na pročelnim veznim zidovima hramova, koji su dobili zajedničku prednju fasadu. (Druga faza hramova).

Sve spomenute promjene i pregradnje bile su posljedica nove namjene svetišta koja su sada posvećena kapitolinskoj triadi, o čemu svjedoči nalaz postamenta za kip Junone koji je nađen ispred istočnog hrama (2. pol 1. st.) (sl. 8) kao i monumentalna statua božice Minerve u zapadnom hramu (poč. 2. st.) i njen postament (sl. 9).

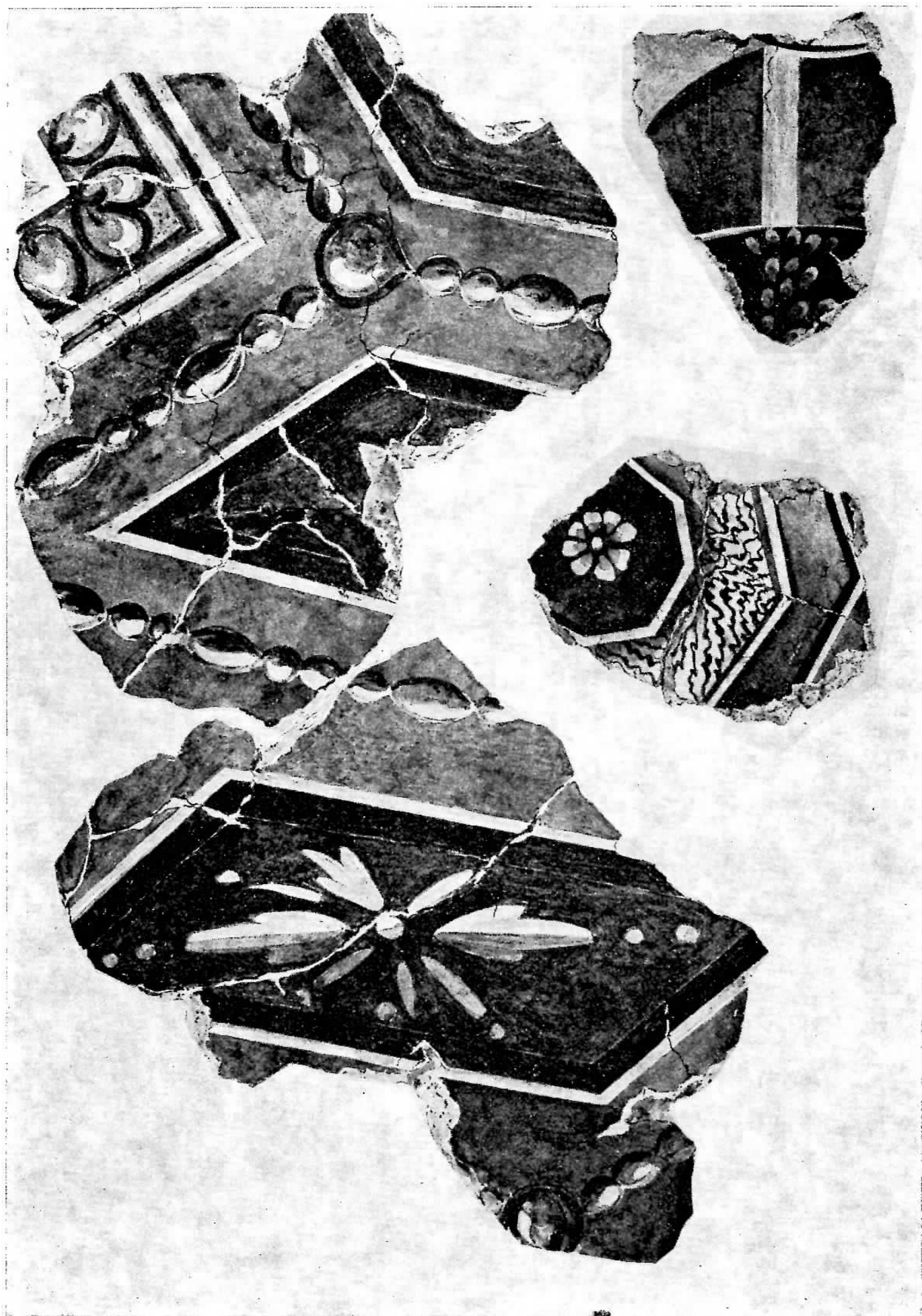
U toku 2 st. dolazi do velikih promjena u organizaciji prostora oko izvora i njegovog povezivanja s kapitolijem. Otvoreni forumski prostor ispred hramova dobiva dva bočna trijema, i to istočni i zapadni, koji su sa širokim stubištem međusobno povezani kao i sa samim hramovima. Radi tog je došlo do reorganizacije u mreži odvodnje koja se od pročelja hramova odvodi prema začelju a zatim obuhvatnom kanalizacijom vodi istočnim i zapadnim vanjskim rubom trijemova. Novi trijemovi s monumentalnim stubištem postaju adekvatni urbanistički okvir za novouređeni bunar-Nimfej koji sada preuzimlje aktivnu arhitektonsko-plastičnu funkciju u odnosu na forum i kapitolij. (sl. 10).

Reprezentativni Nimfej-bunar, podignut je na mjestu starog bunara gotovo u središtu slobodnog forumskog prostora. Dosad nije sistematski istražena sama lokacija glavnog izvora jer sistem recentne kaptaže ne osigurava hidrološku ravnotežu izvorišta koje je neprekidno funkcioniralo od antičkih vremena. Međutim, provjeravanje ranijih nalaza i komparativno proučavanje sličnih situacija i spomenika, dovelo je do novih spoznaja o izgledu i funkcioniranju Nimfeja.

Nimfej je oblikovan kao bunarska kućica-edikula, pravokutnog tlocrta, sa stepeničastim podnožjem na kojem je stajala konstrukcija od kubičnih ugaonih pilastara ukrašenih s likovima heroiziranih mladića s ratničkim atributima. Ovi pilastri su bili povezani reljefnim pločama na kojima su bile prikazane mitološke scene i simboli snage vode. Na ugaone pilastre su se prema gore nastavljali vertikalni stupovi i polustupovi koji čine nišu u koju je s prednje strane bio smješten reljef sa tri Nimfe. Stražnja strana nimfeja okrenuta prema kapitoliju, radi položaja i funkcije bunara, imala je nešto drugačiji izgled i konstrukciju. U donjem se dijelu mora zamisliti bunarska niša (recipijent za vodu) iznad koje se na odgovarajućoj visini nalazila ploča s posvetnim natpisom iz vremena careva Marka Aurelija i Lucija Vera (161 god.), koju je Nimfama posvetila Općina Ptujska — »Res publica Poetoviensium«. Završetak nimfeja s prednje strane može se zamisliti kao ravnu kasetiranu tavanicu ili kao kupolasto-bačvasti svod sa zabatom i krovištem na dvije vode.

Svi sačuvani dijelovi Nimfeja-bunara, reljefi i natpisi, otkriveni su u prošlom stoljeću. Ovaj Nimfej pokazuje bliske veze s noričko-panonskim edikulama na području današnje Štajerske, u Sloveniji i jugoistočnoj Austriji, te zapadnoj Mađarskoj.

Monumentalni i likovno bogati Nimfej doprinjeo je pored bočnih trijemova, da se kapitolij poveže s forumom. Njegova izdužena silhueta u smjeru istok-zapad padala je u os središnjeg hrama, a kako je zabat ležao niže od krovišta hrama nije konkurirao kapitoliju, nego je naprotiv obogatio vizuru paralelnih prostornih planova kojima je razvedena fasada kapitolija bila ne samo pozadina nego i glavni akcenat sveukupnog prostora oko glavnog bunara.

sl. 6 **Stropna slikarija s floralnim ukrasom u kasetama i nizovima zrnaca.**

sl. 7 Ulomak stropne slikarije s likom sveca, 2. pol. 4. st.

sl. 8 Postolje za kip Junone, mramor, 2. pol. 1. st.

sl. 9 Mramorno postolje kipa Minerve, prvi dec. 2. st.

Slična je ideja-vodilja o sjedinjenju prostora kapitolija i foruma bila nazočna prilikom dogradnje bočnih trijemova. Oni su bili bočnim stubištima također povezani sa slobodnim prostorom foruma i pretstavljali su svojevrsnu platformu za pristup i obilazak Nimfeja. U to vrijeme otvarao se južni forumski prostor neposredno prema kupališnom kompleksu.

Radi dužeg trajanja kapitolija i foruma, u razdoblju do njihova stradanja (upadi Gota u 2. pol. 3. st.), odnosno do obnove u vrijeme cara Konstantina, nastale su neke pregradnje i dogradnje koje nisu bitno izmjenile karakter prostorne dispozicije - produljeni su bočni trijemovi do linije kupališta, izmijenjen je prostorni nivo od kupališta prema forumu, opločen je prostor foruma, stepeničasto je škarpiran prostor iza kapitolija i bočnih krila trijemova.

sl. 10 Istočni i južni trijem foruma u vrijeme istraživanja.

U prvim decenijama 4. st. u vrijeme cara Konstantina Velikog, dolazi do obnove naselja Aquae Iasae, što potkrepljuje već spomenuta natpisna ploča, otkrivena u 18. st. u kojoj se spominje da je Konstantin obnovio uništene Toplice (»Aquas Iasas«) s trijemovima i svim ukrasima. Na istoj ploči se navodi da je obnova izvršena »ad pristinam faciem« t. j. da su Toplice vraćene u prvotno stanje. Prilikom sistematskih istraživanja foruma i kapitolija, konstatirano je da je obnova u znatnoj mjeri izmjenila funkciju i dispoziciju prostorija i prostora, što je sve odgovaralo likovnom i urbanističkom poimanju kasnoantičkog vremena.

Nastale promjene tog vremena u kupališnom kompleksu već su ranije analizirane, a one su djelomično bile ovisne o reorganizaciji i izmjeni funkcije foruma i kapitolija.

Za razliku od prijašnjih stoljeća, u kojima je vitalna funkcija kupališta i s njim povezanog foruma i kapitolija, igrala odlučujuću ulogu, u Konstantinovoj koncepciji očevidna je tendencija sužavanja funkcije kupališta, a naglašena društveno-reprezentativna uloga foruma i obrednih prostora kapitolija. Umjesto ranijeg prolaznog prostora foruma s dva bočna trijema, izgrađena su još dva poprečna trijema — južni i sjeverni — tako da je forum zatvoren trijemovima. Time je forum dobio monumentalniji i cjelovitiji izgled. (sl. 11 i plan II). Reprezentativni i neobično lijep Nimfej-bunar iz 2. st. sada je postao žrtva nove koncepcije izvorišta koje ponovno preuzimlje naglašenu magijsku ulogu. Dok je raniji Nimfej kraj sve svoje reprezentativnosti vršio konkretnu funkciju regulatora toka termalne vode, koja je pretežno korištena za kupanje (razgranata mreža kanala povezanih s kupalištem), sada se ponovno javlja praksa neposrednog obrednog kontakta sa »čudotvornom« vodom koja je kaptirana u velikom bazenu izvora koji je uokviren masivnom šestostraničnom ogradom.

Da bi se osigurala veća frekvencija na slobodnom prostoru trga, evakuirani su uz Nimfej i mnogi votivni spomenici iz ranijeg vremena (1—3. st.) koji su bili upotrebljeni za opločenje foruma kao i za pojačanje temelja tada proširenih zidova bočnih trijemova.

Južni poprečni trijem s nešto sniženim stilobatom imao je masivnije stupove nego bočni i na neki način postao je prostorna pregrada između južno ležećeg kupališnog kompleksa i foruma s kapitolijem. Izgradnjom ovog južnog trijema poništen je najsjeverniji rub ranijih kupališnih prostora (dio jednog bazena i veliki dio kanalizacije otkriveni su ispod njegove podnice). Svi su trijemovi služili za odmorište posjetilaca i štitili su ih za nevremena, te zajedno sa širokim monumentalnim stubištem predstavljali su pripremu za novo koncipirani prostor kapitolija. Da se u ovom slučaju ne radi samo o arhitektonsko-oblikovnim nego i o sadržajnim zahvatima pokazuje pažnja i postupnost u pregrađivanju i obnavljanju kapitolija i sjevernog trijema.

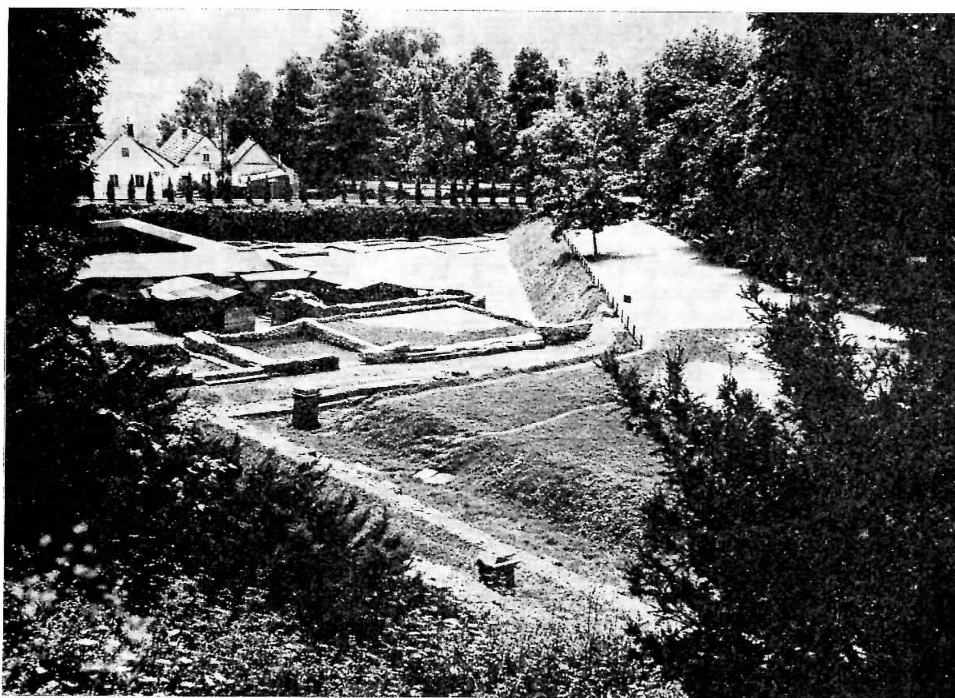
Ranocarska kompozicija triju simetričnih hramova sa stiješnjenim bočnim krilima, izmijenjena je najprije izgradnjom proširenog i produbljenog središnjeg hrama, koji je sigurno morao promijeniti ne samo smjer cirkulacije nego i funkciju svog prostora u kojem s pravom možemo očekivati interpolaciju znakova kršćanstva. Slično je Konstantin učinio i s drugim kapitolijima. Uslijed devastacije unutarnji inventar tog hrama je potpuno uništen (Treća faza hramova).

Rezultat prostorne pregradnje ovog dijela kapitolija jasno je uočljiv i nedvojbeno je utjecao na oblikovanje i funkciju okolnih dijelova. Tako je radi nastale asimetričnosti središnjeg dijela kapitolija, izgrađen ispred njega sjeverni trijem kojega je kombinirana kolonada postala zapravo prednja fasada čitavog kapitolija. Ova se kolonada isticala posebnim ritmom i plastič-

nošću prema jednolikim kolonadama ostalih trijemova. Naime, u srednjem dijelu, na rasponu stubišta, stupovi su nosili arhivolte od kojih je srednji imao najveći luk, a bočni manje lukove. Unutarnji prostor tog trijema, odnosno njegova stražnja fasada, razvedena je pilastrima raznih veličina i konstrukcija. Ovaj novonastali monumentalni prostor sjevernog trijema tražio je bočni odušak, koji je riješen na taj način da je na sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj strani izgrađena po jedna prostorija, pravokutnog tlocrta. Kako bi se osigurao pristup u obe prostorije probijeni su portali u vanjskim masivnim zidovima zapadnog i istočnog trijema. (Vidi plan II).

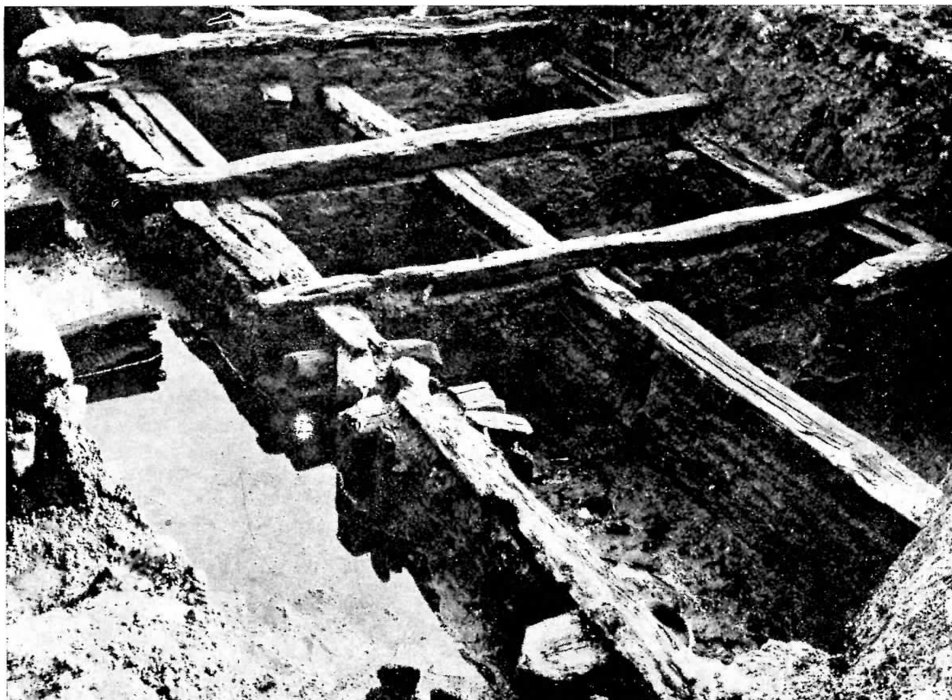
Novomodelirani pristupni i bočni prostor Konstantinovog kapitolija vjerojatno je bio tematski i funkcionalno raspoređen na djelomično nov način i to: novoizgrađena zapadna prostorija služila je za carski kult, a u istočnu je smješten evakuirani Nimfej, (na prostoru njegovu otkriveni su još u 19 st. arhitektonsko-plastični dijelovi i posvetna ploča). Srednji dio kapitolija uz već pretpostavljenu akomodaciju Jupitrova hrama, nije tad pretrpio veće sadržajne i obredne promjene o čemu svjedoči nalaz Minervine statue i postamenta koji su ostali u hramu i nakon devastacije iz postkonstantinovog vremena.

Za vrijeme Konstantinovih nasljednika, forum i kapitolij bili su podvrgnuti većim arhitektonskim izmjenama prigradnjom velikog trodjelnog objekta na južni trijem foruma. (sl. 12) Svečana nova središnja dvorana imala je bogate kapitele stupova koji su nosili svodove, a zidovi su bili djelomično obloženi kamenom profiliranom oplatom i polihromnim slikarijama. Za arhitektonsko i reljefno razveden središnji portal koji je vodio na forum, prema sačuvanim ostacima, teško je utvrditi da li je iz vremena Konstantina

sl. 12 Pregradnja s južne strane foruma iz doba Konstantinovih nasljednika.

ili njegovih nasljednika. U svakom slučaju ovaj kasni sjaj ubrzo je prigušen stiješnjavanjem prostorija i sužavanjem svih portala, te ličenjem cjelokupnih prostora foruma i kapitolija monotonom bijelom slikarijom. Ove promjene su nastale zbog zapostavljanja kulta tradicionalnih božanstava i forsiranja kršćanskog obreda koji je potvrđen u ranije spomenutoj preobrazbi termalne bazilike u kršćansku.

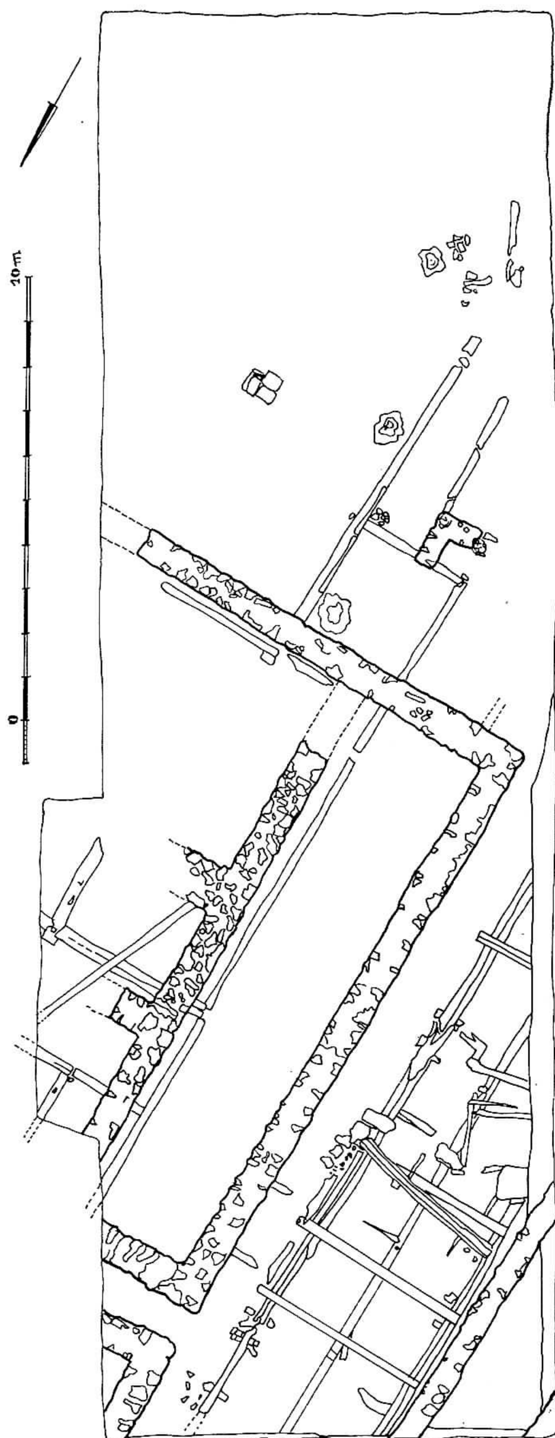
sl. 13 Temelji ranocarske drvene arhitekture, 1.—2. st. u Bakarićevoj ulici.

Ipak konvulzija povijesnih nesporazuma i ratnih razaranja nije satrla nijedne dokumente stvaralačkih napora i tradicija koje su posredno ušle i u nasljeđe našeg vremena.

Paralelno s istraživanjima javnog i reprezentativnog dijela naselja Aquae Iasae, na najgornjoj terasi brežuljka, vršeno je otkrivanje i ispitivanje ostalih naseobinskih elemenata. Tako se moglo ustanoviti da je za raspored ovih dijelova naselja bio presudan reljef topličkog brežuljka s nizom terasa koje se spuštaju prema jugu i podnožju brijega. Radi karaktera tla, antička izgradnja nije bila jednolike gustoće a niti u pravilno raspoređenim blokovima, nego se prilagođavala prirodnoj konfiguraciji.

Istraživanja na raznim položajima ovih nižih terasa bila su otežana činjenicom, da su današnje Varaždinske Toplice izgrađene direktno iznad antičkog i srednjevjekovnog nivoa, pa je na mnogim mjestima antički sloj potpuno uništen, sačuvana arhitektura vrlo fragmentarna ili se pak uopće ne može prići sistematskom otkrivanju antičkih objekata.

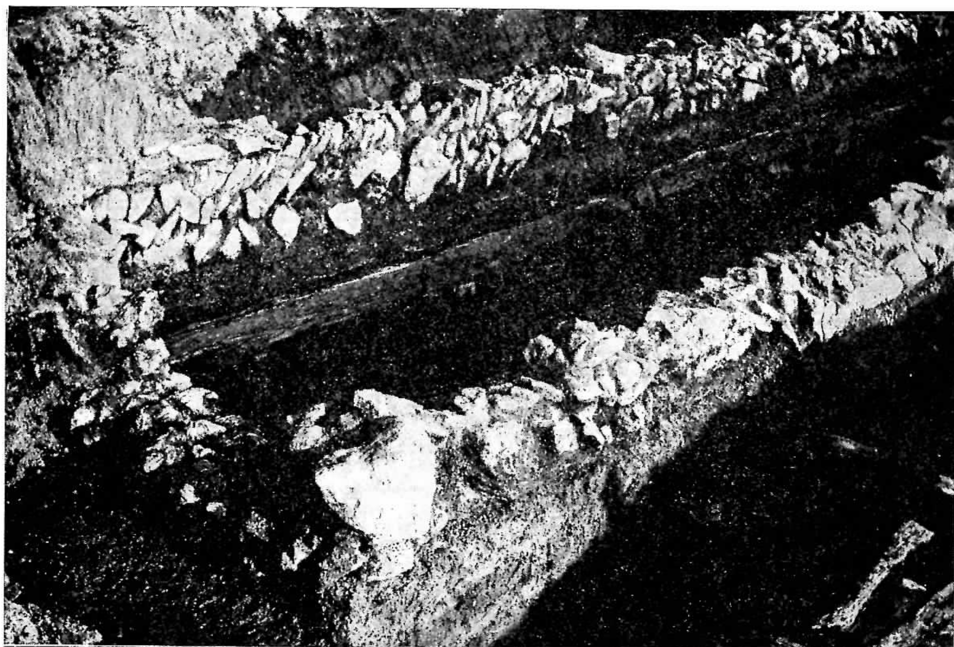
Nalazi stambene arhitekture otkriveni na padinama brežuljka tako su fragmentarni da je zasad nemoguće rekonstruirati izgled zgrada ali se moglo utvrditi da su kuće u pojasu bližem najgornjoj terasi bogatije opremljene od onih na nižim terasama.

Plan III Plan naselja s ostacima drvene (1.—2. st.) i kamene arhitekture (3.—4. st.).

Istraživanja koja su vršena u samom podnožju topličkog brežuljka pokazala su kontinuitet života obrtničko-trgovačkog stambenog i sajmiškog dijela naselja. U njemu se javlja dvojaki karakter izgradnje — ranocarska drvena arhitektura i kasnijecarska rađena u kamenu (Plan III). Intenzivni i dinamični život naselja zrcali se u neobično bogatom arheološkom inventaru svakodnevnog karaktera, a potvrđen je i u natpisu na već spomenutoj ploči cara Konstantina u kojoj se navodi da je uveo nedeljne sajmove svakog tjedna.

Na istraženom prostoru, drvena arhitektura iz 1. i 2. st. koja je relativno dobro sačuvana radi podvodnog tla, pokazuje stariju domorođačku tradiciju u načinu obrade drveta, što se osobito očituje u specifičnom spajanju greda i oblikovanju rubova i uglova s različitim kombinacijama utora, zubaca i vezova. (sl. 13)

sl. 14 Kamena kasnocarska građevina koja je preslojila drveni objekt, kraj 3. i 4. st.

Oblik zgrada je izrazito longitudinalan s nizom manjih i uskih prostorije od kojih su neke imale ognjište. Prostorije su bile popođene dijelom nabojem od ilovače a dijelom su bile prekrite podom od dasaka. Ova drvena arhitektura je vjerojatno bila pokrita krovom od šindre ili slame, a u urušenju su sačuvane oblice od krovne konstrukcije. Ispuna svih prostorija sadržavala je mnoštvo fragmenata keramike domaćeg karaktera (sl. 15) kao i importirane luksuznije robe iz italskih, galskih, mediteranskih i germanskih radionica. Pored tog se javljaju i predmeti od metala, stakla, kosti i drva, te ostaci hrane biljnog i životinjskog karaktera. Debeli sloj paljevine iznad nivoa sačuvanih i nagorenih drvenih greda pokazuje da je ova arhitektura stradala u požaru, a numizmatički nalazi signaliziraju da je taj dio naselja bio uništen u doba Markomanskih ratova.

sl. 15 Keramika iz ranocarskog drvenog objekta.

U toku 3. i 4. st. dolazi na istom mjestu do ponovne izgradnje u kamenom materijalu. Kamena arhitektura, sličnog longitudinalnog tlocrta i dispozicije prostora, prekrila je uništene drvene zgrade. (sl. 14) Otkriveni dijelovi ne daju zasad dovoljno podataka o unutarnjem rasporedu kamene zgrade a niti o njenoj veličini. Veća količina crijepova i spaljene drvene konstrukcije pokazuju da je krovište bilo izvedeno na uobičajeni način rimskog kasnije carskog vremena. Keramički materijal tog stratuma je vrlo bogat količinski ali je skromnijeg repertoara oblika, slabije fakture i pretežno regionalnog obilježja. Drugi popratni materijal (metalni predmeti, životinjske kosti, veliki broj konjskih vilica i dr.) potvrđuju trgovačko-sajmišni karakter i ovog kasnijeg naseobinskog dijela Aquae Iasae.

Kamena arhitektura stradala je također u ratu i požaru o čemu govore gornji slojevi puni paljevine i nagorenih predmeta i novca, među kojima se nalazilo i nekoliko kamenih projektila balista i prački. Vjerojatno je i ovaj dio naselja uništen za vrijeme ratničkog pohoda Teodozija I na protucara Maksima u Poetoviju.

Zahvaljujući specifičnoj situaciji podvodnog terena i klizanja padina ovaj obrtničko-trgovački dio ostao je zaštićen od daljnjeg propadanja tako da je prilikom arheoloških iskopavanja otkriven u izvornom stanju. Naime, drvena građa ranocarskih objekata sačuvala je oblik, boju i sve karakteristike drvodjelske, tesarske i stolarske obrade.

Rezultati sistematskih istraživanja u proteklih tridesetak godina svestrano su osvjetlili mnoge vidove života antičkih Aquae Iasae kao i njihovu povezanost sa širim panonskim prostorom i ostalim regionima rimskog carstva.

Iako nisu otkriveni neposredni tragovi iz ranohistorijskih ilirsko-panonskih kulturnih slojeva, domorođačka se tradicija isprepliće kroz sve manifestacije života i stvaralaštva u topografskom rasporedu, arhitekturi, natpisima, skulpturi, te kulturnim spomenicima i svakodnevnim upotrebnim predmetima.

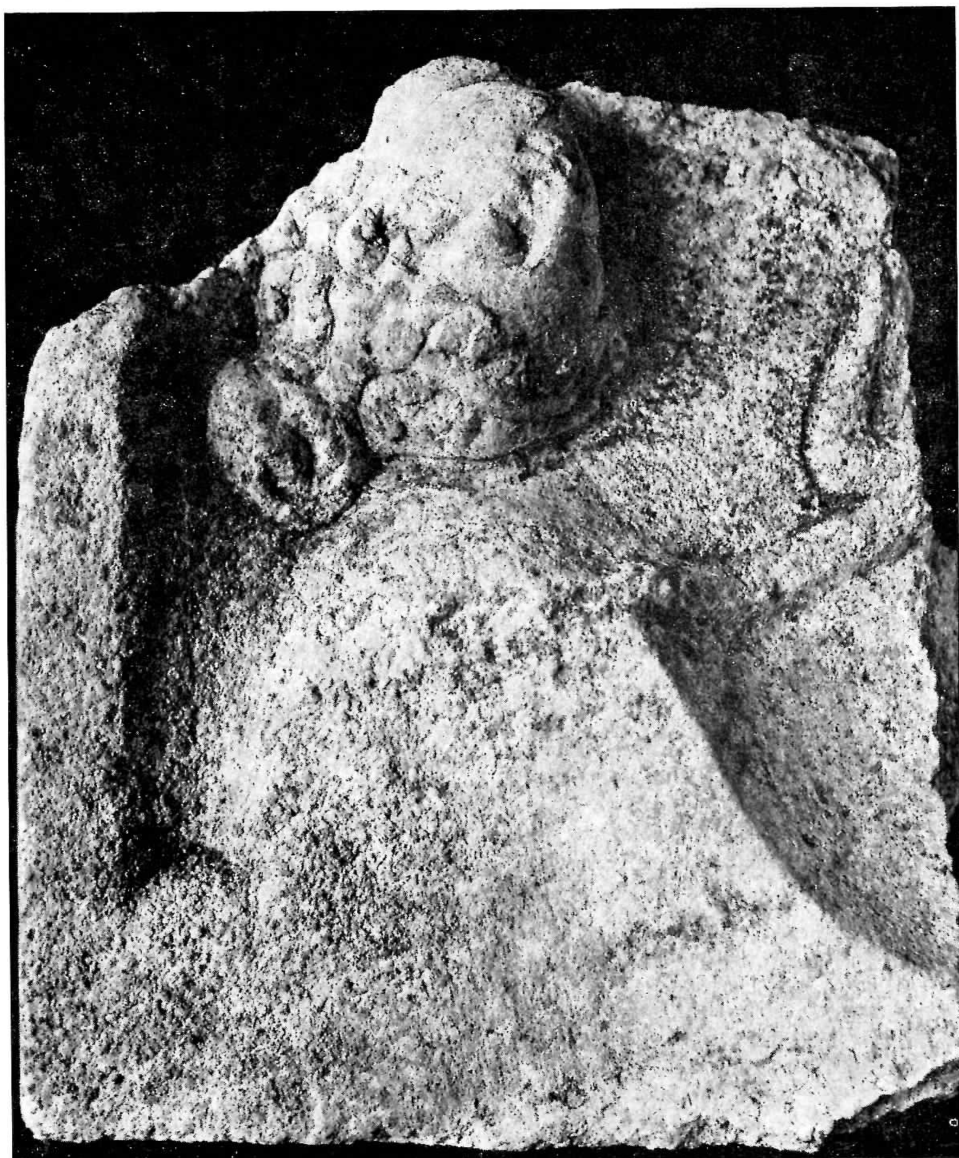
Dispozicija urbaniziranih površina radi reljefa tla i položaja termalog izvora nije bila u okviru pravokutnog rastera rimskih naselja nego je preferirala dvodjelnu podjelu asimetričnih zona. Na najgornjoj terasi s izvorom bio je smješten javni i obredno-reprezentativni dio naselja, izdvojen od brzih prometnica, dok je prema podnožju gravitirao stambeno-trgovački, vezan za cestovnu mrežu kojom se odvijao lokalni i regionalni saobraćaj. Ovaj prastari komunikacioni raspored zadržao se u Varaždinskim Toplicama do u najnovije vrijeme.

Tradicionalnu komponentu možemo uočiti i u etapnoj izgradnji i oblikovanju foruma i kapitolija, kojima je izvorište sa slobodno stojećim kultnim prostorima, kapelama ili znakovima bio inspiracija i preteča. Analogije za slične situacije nalazimo na području Štajerske i Norika.

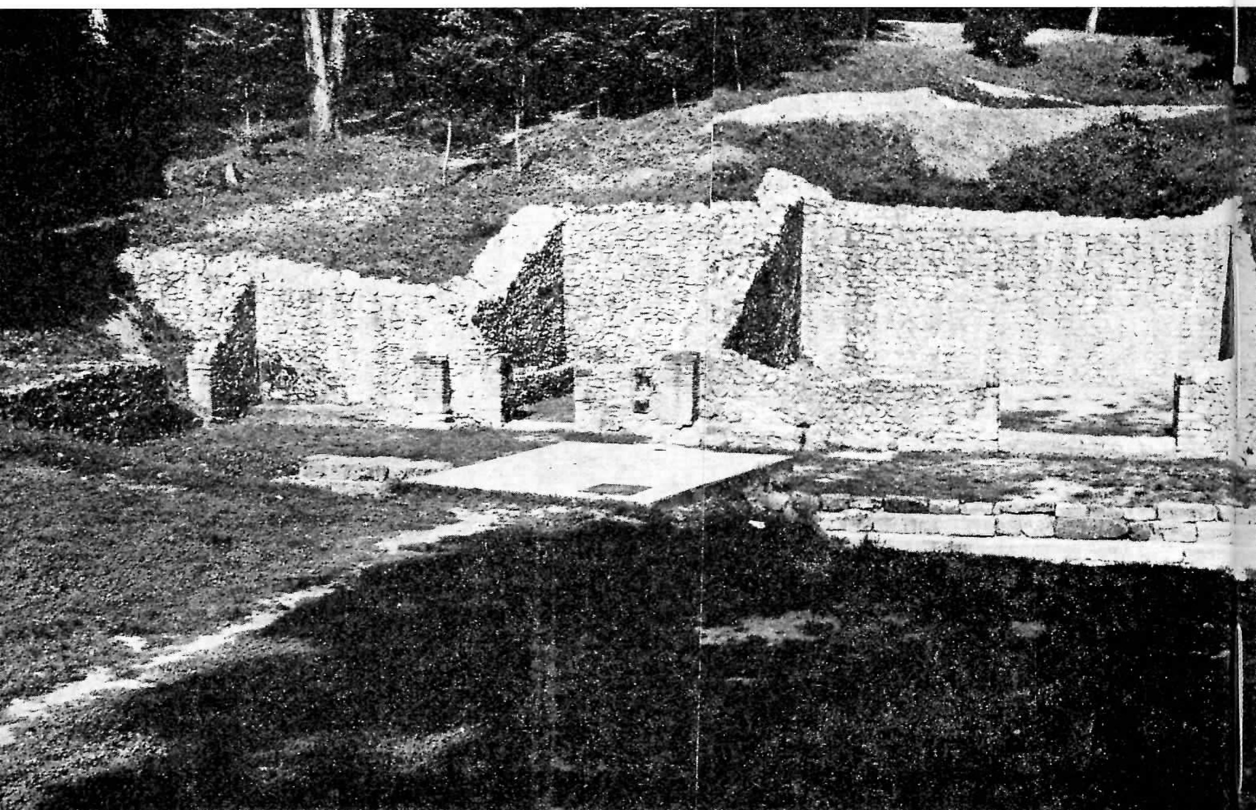
Doprinos autohtonog elementa osjeća se u stambenoj arhitekturi, osobito ranocarskoj — karakteristična obrada drva, učvršćivanja tla i temeljenja, izrada krovne konstrukcije i dr.

U repertoaru božanstava na votivnim spomenicima, posvećenim Silvanu, Dijani, Nimfama (sl. 16 i 17), Liberu, Fortuni i Solu ispod rimskog ruha (Interpretatio romana) sigurno se kriju domaća božanstva. U slučaju žrtvenika kojeg je orijentalac Flavije Hermadion posvetio jazijskim Nimfama, o tome nema dvojbe (2. st.) (sl. 18).

Najuočljiviji je primjer spominjanje antičkog imena Varaždinskih Toplica »Aquae Iasae« na javnom natpisu važne i često citirane ploče cara Konstantina.

sl. 16 Ulomak reljefne ploče s glavom nimfe, 2. st.

sl. 11 **Kapitolij nakon obnove u** (o

I među kiparskim djelima koja pripadaju oficijelnoj i reprezentativnoj umjetnosti osjeća se prisustvo tradicionalnog pristupa u načinu stilizacije ili u simboličnoj tematici. Tako monumentalna statua Minerve, obradom odjeće, osobito s leđne strane kao i građom tijela odaje ideal noričko-panonskog tipa žene. Sa svim atributima i dinamičnom kompozicijom toplička Minerva kao član kapitolinske triade predstavlja rijeđi tip Minerve-ljekarice (Minerva Medica) u kojoj su sažete mnogostruke karakteristike heroiziranog domaćeg ženskog božanstva. (sl. 19, 20)

Reljefi topličkog Nimfeja i kao arhitektonsko-plastični detalji i svojom ikonografskom kompozicijom, česti su i omiljeni u noričko-panonskom prostoru, jer se tematska simbolika na njima uklapala u pojmovni i emocionalni svijet domaćeg življa.

Među ostalim arheološkim inventarom javlja se veliki broj predmeta koji su rađeni od domaćih majstora i produkt su lokalnih radionica. To se osobito tiče keramike koja je pored importiranih primjeraka zastupljena sa velikim brojem posuda za kućanske potrebe, a koje se po svojim oblicima, ukrasu i fakturi uklapaju u keramičku proizvodnju Jugozapadne Panonije.

Na kraju potrebno je istaknuti, da funkcioniranjem, organizacijom urbano-komunalnih djelatnosti i službi, tipičnih za rimska urbana naselja, u antičkim Toplicama — Aquae Iasae ističu se prostorno, oblikovno i urbanistički kupalište, forum i kapitolij. Njihova je pripadnost rimskoj kulturi i umjetnosti nesumljiva ali je životno obogaćena aktivnim udjelom jazijskih i panonskih tradicija.

doba cara Konstantina I.

sl. 17 Votivni reljef s likom nimfe, rad domaćeg majstora, 2/3. st.

BIBLIOGRAFIJA

— B. Vikić-Belančić — M. Gorenc, Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1953—1955; Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956—1959; Završna istraživanja kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3 ser. sv. I, 1958, sv. II, 1961 i sv. IV, 1970.

— B. Vikić-Belančić, Prilog istraživanju naseobinskog kompleksa u Varaždinskim Toplicama. Vjesnik AMZ, 3 ser. sv. VI—VII, 1972—1973.

— M. Gorenc-B. Vikić, Aquae Iasae und ihr Verhältnisse zum Pannonischen Limes. Quintus Congressus Internationalis Limites Romani Studiosorum, Zagreb, 1961.

— B. Vikić-Belančić, Istraživanja u Varaždinskim Toplicama i njihov doprinos za upoznavanje života u pozadini dravskog limesa. Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1971.

— B. Vikić — M. Gorenc, Prilog istraživanju antiknih naselja i puteva u Sjevernoj Hrvatskoj. Izdanje Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1969.

— B. Vikić-Belančić, Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Zbornik kongresa u Varaždinu, Materijali XIII, Beograd 1977.

— M. Gorenc, Antičko kiparstvo Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije. Vjesnik AMZ, 3 ser. sv. V, 1971.

— R. Ložar, Ornamenti noričko-panonske kamnoseške industrije. Časopis za zgodovinu in narodopisje, god. 29, sv. 2, Maribor 1934.

— A. Schober, Die Römerzeit in Österreich und in den angrezenden Gebieten, Wien 1955.

— E. Diez, Flavia Solva, Die Römischen Steindenkmäler auf Schloss Seggau, Wien 1959.

— J. Klemenc, Rimske iskopine u Šempetru. Ljubljana 1961.

— J. Klemenc — V. Kolšek — P. Petru, Antikne grobnice v Šempetru. Katalogi in monografije 9, Ljubljana 1972.

— M. Abramić, Führer durch Poetovio, Wien 1925.

— I. Paulovicz, Lapidarium Savariense, Acta Savaria 2, Szombathely, 1961—1964.

— R. Egger, Der Tempelbezirk des Latobius im Lavantalle (Kärten), Anzeiger 64, 1927. Akad. d. Wiss. Wien, Wien—Leipzig 1928.

RIJEČ NAKLADNIKA

Varaždinske Toplice bile su vrlo rano poznate kao značajan antički lokalitet. Stoljećima su na gornjoj topličkoj terasi prilikom slučajnih kopanja pronalaženi vrlo vrijedni kameni spomenici koje, da parafraziramo starog I. K. Tkalčića, izbaci nam ondje zemlja uvredjena motikom. Od nalaza koji su sačuvani do naših dana, najranije je bila poznata natpisna ploča cara Konstantina Velikog, spomenuta još 1709. u prvoj tiskanoj knjizi o Toplicama. Slučajni nalaz su, uz ostalo, i vrijedni fragmenti Nimfeja, iskopani 1843. i 1846. god. Počevši od XVIII st. uprava kaptolskog Kupališnog lječilišta upotrebljavala je antičke spomenike za dekoraciju vlastelinskog dvorca, Konstantinovih kupelji i kupališnog parka, te su isti od 1937. na dalje bili uključivani u muzejsku zbirku koju je osnovao toplički ljekarnik mr. ph. Josip Čabrian.

Čudno je da su na ovako bogatom lokalitetu arheološka istraživanja započeta relativno kasno. I. K. Tkalčić spominje da su 1867. »pokušali nieka izkapanja« Ivan Kukuljević i irski grof Mac Donnell, ali to je bila samo arheološka epizoda. Strpljivi i sistematični mr. J. Čabrian prikupljao je godinama topografske podatke o slučajnim nalazima i konstatirao da je veći dio njih nađen u parteru kupališnog parka i istočno od njega.

U ljetu 1951. god. desio se slučaj koji je pospješio arheološka istraživanja: jake kiše isprale su zemlju na privatnom posjedu u susjedstvu parka i otkrile solidno građene zidove s tubulizacijom. Čabrian više nije imao dvojbe: povezao je to s ranijim nalazima te je dana 25. VII 1951. uputio tadašnjem Konzervatorskom zavodu i Arheološkom muzeju Zagreb izvještaj s obiljem čvrstih argumenata.

Konačno su god. 1953. započela sistematska arheološka istraživanja koja su sada pred završetkom a vode ih prof. Marcel Gorenc i dr. Branka Vikić uz suradnju prof. Valerije Damevski. Ovi znanstveni radnici rade, dakle, na jednom lokalitetu gotovo čitav jedan radni vijek i to ne samo u »kampanjama« iskapanja, već intenzivno žive s njime i za njega. Njihova znanstvena ozbiljnost i gorljivost u radu te nekonvencionalnost, dobrodušnost i srdačnost u ophođenju — sve je to urodilo tijesnom i plodonosnom vezom Antičkog odjela Arheološkog muzeja Zagreb i našeg muzeja. Zahvaljujući tome toplički antički kompleks je neosporno među najbolje održavanim i prezentiranim arheološkim lokalitetima u našoj zemlji.

Jedan od brojnih rezultata nesebične drugarske pomoći prof. Marcela Gorenca i dr. Branke Vikić našem muzeju jeste i objelodanjivanje ove publikacije, pri čemu su se odrekli autorskog honorara te nam dali i druge pogodnosti. Srdačna im hvala!

Zahvaljujemo također Tomislavu Đuriću, publicistu i kulturnom djelatniku iz Varaždina, koji je dobrohotno obavio sav potreban kreativni i tehnički posao na preobrazbi rukopisa u knjigu.

Napose pak hvala zajednici osiguranja »Croatia« filijala Varaždin, čiji su radni ljudi dajući financijski doprinos za izdavanje ove publikacije potvrdili svoj interes za čuvanje i prezentaciju spomenika kulture.

VARAŽDINSKE TOPLICE — AQUAE IASAE IN ANTIQUITY

For the development and the location of Varaždinske Toplice — the ancient Aquae Iasae — of the basic importance were the thermal wells and the favourable position on the crossroad of older routes running from the north to the south and the east to the west. It is probable that this site, controlling the major part of the fertile and much frequented valley of the Bednja, suited both the Illyrians and later the Romans. At the same time it was hidden between the hills and was easily defendable.

Der antike Name »Aquae Iasae« weist hin, dass die pannonischen Iasaen there before the arrival of the Romans.

The archaeological excavations begun in 1953 and continued till this days, have proved that the ancient settlement existed throughout four centuries (from the 1st to the 4th cents AD) and that during this time it was built and rebuilt several times.

The configuration of the land conditioned the lay-out of the architecture and the urban entireties, leaving an imprint on the space disposition of the modern settlement as well. Thus the southern slopes and the foot of the Toplice Hill spreading towards the Bednja Valley, were chosen for the dwelling, commercial and crafts quarters, whereas the representative and the religious part of the settlement was constructed on the upper terraces, where the main thermal well was situated (today it is surrounded by the largest park).

The ancient thermae spread form the south end of the park to the north and there they joined the square-forum- surrounded by three portici. On the north end of the forum a monumental stairway lead to the Capitoline temples.

These architectural areas were not built at the same moment, but were constructed in course of four centuries. Therefore the ground plan scheme and the space relationship were changed several times, as well as the function and its outward appearance, in details and in general.

The building periods can closely be observed on the thermal complex. The baths of the 1st and 2nd cents. AD consisted of several rooms and svimming pools of rectangular form and a net of main and secondary channels and drains. The swimming pools were coated with red hydraulic mortar, whe-

reas the rooms were either paved with tiles or covered with a thick mortar floor. The big thermal basilica, situated to the east, was in the 2nd cent. AD painted with frescoss of the architectural panels style and was also equipped with a hot-air heating system.

After the Marcomannic wars, in the second half of the 2nd cent. AD, the south-eastern part of the thermal complex was filled in and levelled, while the thermal basilica underwent some alterations, i. e. the western lateral entrance was walled up and a central door was opened in the north facade.

During the turbulant time of the 3rd cent. AD some additional details were built in the north-west part of the baths: two semicircular basins which did not follow the earlier architectural pattern, in spite of the fact that they were constructed upon older foundation walls.

A new architectural conception could be felt then in the organization of the thermal rooms, for instance the semicircular basins in comparison to the rectangular ones dating from the Early Empire.

The strongest imprint was left by the Constantinian period, when a general rebuilding of the Roman settlement occured, particularly of the thermae and the forum together with the Capitolium.

Constantine's restoration of the baths is mentioned in an inscription, discovered in the 19th cent., now in the Museum of Varaždinske Toplice.

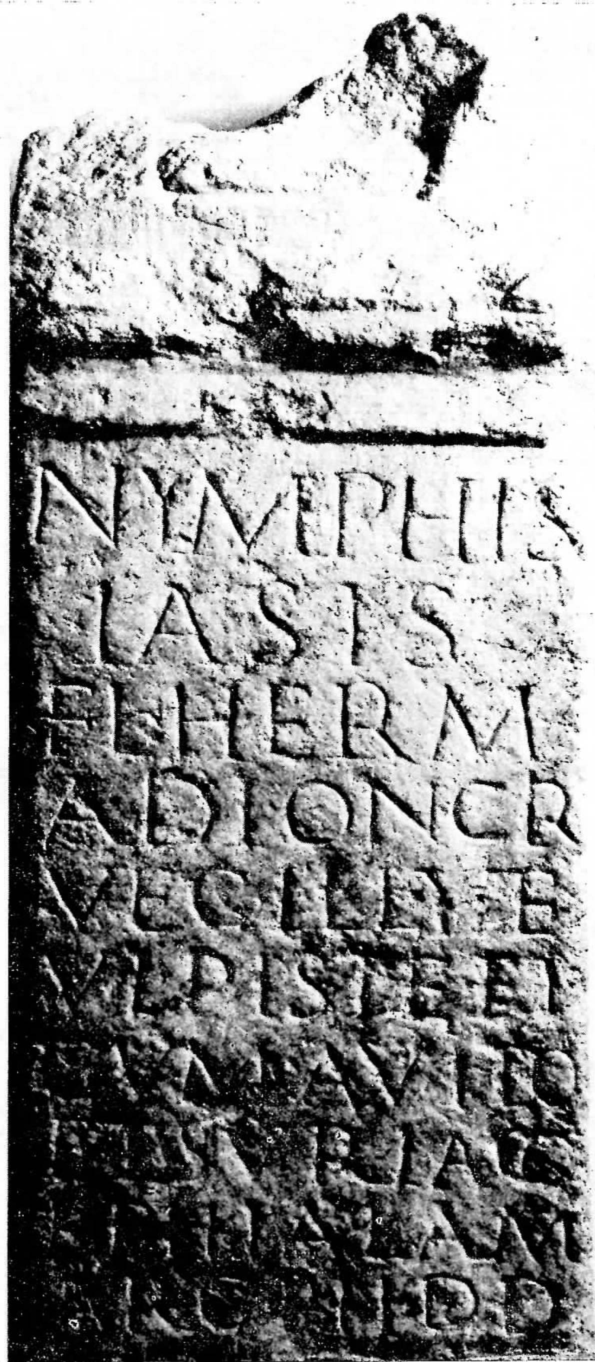
The thermae dating from the times of Emperor Constantine (306—337) were given a monumental and representative appearance which included a combination of rectangular and semicircular vaulted rooms and swimming pools. There were also some major alterations within the thermal basilica: a large semicircular exedra was installed in its north part, causing the north door to be walled up, while two lateral passages were opened. A monumental portal with a porticus was opened in the south wall of the basilica; the floor was freshly paved and the walls painted with new murals. The latter imitated the earlier Antonine frescoes with architectural frames, but were generally executed in the Late Roman painting manner with ornamental rows.

In the second half of the 4th cent. the baths ceased to be used for balneological purpose beause the thermal basilica was turned into a sanctuary, to which a cathechumeneum containing a piscina was added on the south side. A fresco fragment representing a saint from the ceiling of the basilica and a fresco with a stylized paradise fence from the inner south wall of the annex, belong to this period.

The development and the building phases throughout several centuries can also be observed on the forum and the Capitolium.

Originally the forum — square — was an empty space surrounding the main thermal well. Under the Antonines (2nd cent. AD) a well-aedicula (Nympheum) was set up in its center, richly adorned with reliefs, now in the Museum collection. The architectural plastic ornaments symbolize the sanative virtues of the thermal water and the divine protectors of the well, the Nymphs. At the same time the construction of the porches (portici) surrounding the square was begun.

The site of the Capitolium was originally occupied by three free-standing temples, but later broad stairs were added and three temples cellae received a common facade, but kept their separate doorways and roofs. These temples were dedicated to Juppiter, Juno and Minerva. Under Emperor Constantine the Capitolium was given its final architectural appearance. A collonade with arches was constructed on the top of the monumental stairway, while two rooms were built between the porches and the temples, on the east and west side, possibly designed for the imperial cult and for sheltering the removed Nymphaeum. The temple facade was richly elaborated with pilasters and benches.

sl. 18 Žrtvenik posvećen jaziškim nimfama (Nymphis Iasis), 2. st. (Foto: B. Balić)

sl. 19
Monumentalni kip Minerve, mramor, prvi dec. 2. st.
(Foto: M. Grčević)

In front of the temple of Juno a high marble base for the statue was discovered and inside the temple of Minerva a monumental marble statue of the godess was found together with its postament bearing an inscription. Both inscriptions determine the date of the statues — Juno's to the mid-lst cent. and Minerva's to the first decades of the 2nd cent. AD.

Under Constantine's successors some alterations were made between the south porticus of the forum and the north part of the baths. A representative building was built there, whose central hall was richly adorned with columns and pilasters as well as with a relief revetment. Through a monumental portal it opened towards the forum.

In the late 4th cent., probably during the wars between Emperor Theodosius and the usurper Maximus, the destruction of the entire settlement of Aquae Iasae took place. It was at that time that the architecture and the representative monuments situated in the recent park suffered mostly.

The excavation of the dwelling part of the ancient Aquae Iasae, on the slopes of the hill, resulted with very fragmentary remains of dwelling-houses. It is difficult to reconstruct any of the individuel building. Something which could however be established was that their orientation followed the configuration of the terraces on the slope. Buildings situated on the top terrace were more elaborately furnished (murals, floors of good quality, heating system etc.) than those on lower terraces.

At the south foot of the Toplice Hill remains of some Early-Empire buildings made of oak-tree, belonging to merchants and artisans, were discovered in 1959—1961. They had a very elongated ground-plan, more than 20 meters long, and were divided into several rectangular rooms, in which traces of fir-wood floors and fire-places were discovered together with a considerable quantity of pottery shirds. These buildings were founded on pilots because of muddy terrain and ground water.

They were destroyed in the stormy days of the Marcomanic wars. In the late 3rd and 4th cents. AD they were rebuilt almost to the same longitudinal plan, of irregular lime-stones and were covered with tile roofs.

In the near vicinity numerous fragments of pottery were also found as well as a potter's kiln, permitting us to conclude that there was a production and trade of pottery in the 1st and 2nd cents AD.

The Late Roman strata containing many cattle bones, particularly those of horses, permit the presumption that a market place was situated on the same area. Constantine's inscription, mentioned before, gives data about weekly fairs in ancient Aquae Iasae.

TEXT OF ILUSTRATION

Plan I The ground-plan of thermal complex (I—IV AD).

Plan II The ground-plan of Forum and Capitolium (I—IV AD).

Plan III The ground-plan of the settlement with the remains of wooden (I—II AD) and stone architecture (III—IV AD).

Fig. 1 South-west thermal complex with a smaller swimming pool.

Fig. 2 Larger swimming pool and the Basilica Thermarum in the background (I—II AD).

Fig. 3 Thermal complex on the nothern side of Basilica after the restauration in IV AD.

Fig. 4 Caldarium and Laconicum from the Constantinian period.

Fig. 5 Nothern thermal complex and the view on the walled up door of the basilica Thermarum.
Fig. 6 Ceiling frescos with floral decorations and the rows of perls, IV AD.
Fig. 7 Fragment of a ceiling fresco with a head of a saint, second half of IV AD.
Fig. 8 Postament of the statue of Juno, marble, I AD.
Fig. 9 Marble postament of the statue of Minerva, begg. of II AD.
Fig. 10 The east and the south porticus of the Forum during the excavations.
Fig. 11 Capitolium after the restauration in the time of Constantinus I.
Fig. 12 Adaptations on the southern side of the Forum from the Postconstantinian time.
Fig. 13 The foundaments of the early Roman wooden architecture in Bakarićeva street, I—II AD.
Fig. 14 The Late Roman stone architecture built over the wooden one, III—IV AD.
Fig. 15 Pottery found in the Early Roman wooden building.
Fig. 16 Fragment of a marble relief with the head of a Nymph, II AD.
Fig. 17 Votive stone-plate with a Nymph, native work, II/III AD.
Fig. 18 The altar devoted to »Nyphis Iasis«, II AD.
Fig. 19 The monumental statue of Minerva, marble, begg. II AD.
Fig. 20 Minerva »Medica« from the back-side (half profile).

VARAŽDINSKE TOPLICE — AQUAE IASAE IN DER ANTIKE

Für die Entwicklung und die Lage der Varaždinske Toplice — der antiken Aquae Iasae — mussten die Thermalquellen von hervorragendster Bedeutung gewesen sein wie auch die günstige Lage auf der Kreuzung älterer Wege, die vom Norden gegen Süden und vom Osten gegen Westen führten. Wahrscheinlich entsprach den Illyriern wie auch später den Römern diese Lage, da sie einen grossen Teil des fruchtbaren und verkehrsreichen Tales des Flusses Bednja kontrollierte und zu gleicher Zeit — eingebettet zwischen Hügeln — eine gute Abwehr leisten konnte.

Der antike Name »Aquae Iasae« weist hin, dass die pannonischen Iasae vor den Römern hier gelebt haben.

Archäologische Forschungen von 1953 bis heute ergaben, dass die antike Siedlung durch einige Jahrhunderte andeuerte (vom 1. — 4. Jht. n. Ä und dass sie während dieser Zeit mehrmals aus- und umgebaut wurde.

Die Konfiguration des Bodens bedingte den Plan der architektonischen und urbanistischen Komplexe was sich auf die räumlichen Disposition der heutigen Ansiedlung aufgedrückt hat. So wählte man für Wohn- und Handelsobjekte die südliche Berglehne des Thermalhügels und seinen Fuss der sich gegen das Tal der Bednja öffnet, während der repräsentative und dem Kult dienende Teil der Ansiedlung auf den oberen Terrassen ausgebaut wurde, wo sich die Hauptthermalquelle befindet (heute umringt sie der Kurpark).

Das antike Bad erstreckt sich von der südlichen Linie des Parks zum Norden und verbindet sich mit dem Forum-Platz, der von Hallen umgeben ist. Von der nördlichen Seite führt ein monumentales Treppenhaus zu den kapitolinischen Tempeln.

Diese Komplexe der Architektur sind nicht von einmal entstanden, sondern sind durch einige Jahrhunderte ausgebaut worden und haben Grundriss, Räumlichkeiten, Bestimmung und Aussicht im Einzelheiten und im ganzen verändert.

Im Badeteil stellt man deutlicher die einzelnen Bauphasen fest. Das Bad des 1. und 2. Jhts. besteht aus rechteckigen Räumlichkeiten und Bassins und einem Netz von haupt- und nebensächlichen Zu- und Ableitungskanälen. Die Bassins sind mit rotem wasserdichtem Malter belegt und die Böden der Räumlichkeiten sind mit Ziegeln bepflastert oder dicht bemaltert. Auf der östlichen

sl. 20
Minerva »Medica« u poluprofilu s leđa.
(Foto: M. Grčević)

Seite befindet sich die grosse Bade-Basilika, die im 2. Jht. mit Fresken in architektonisch-Pano Stil ausgemalt und mit Waumluftheizung ausgestattet wurde.

Nach den Markomannenkriegen in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts wurde der süd-westliche Teil des Bades aufgeschüttet und ausnivelliert und die Bade-Basilika erneuert. Nämlich, die westliche Seitentür gegen die Bassins wurde zugemauert und auf der nördlichen Fassade eine Mitteltür geöffnet.

Im Laufe der unruhigen Zeiten des 3. Jahrhunderts wurden einige Zubauten am nordwestlichen Teil des Bades vollzogen, und zwar zwei halbkreisförmige Bassins, die auf den älteren Grundmauern errichtet wurden, aber teilweise die frühere Architektur negieren.

In der Organisation der Baderäumlichkeiten merkt man eine neues architektonisches Konzept: halbkreisförmige gewölbte Bassins gegenüber den rechteckigen aus der frühkaiserlichen Zeit.

Den stärksten Nachdruck hinterliess die Periode des Kaisers Konstantin, da es zur allgemeinen Restauration der antiken Ansiedlung kam, besonders des Bades mit dem Forum und mit dem Kapitol.

Die Erneuerung des Bades durch Konstantin erwähnt die Tafel mit Inschrift, die im vorigen Jahrhundert entdeckt wurde und sich im Museum von Varaždinske Toplice befindet.

Das Bad aus der Zeit des Kaisers Konstantin (306—336) bekommt nun einen monumental-repräsentativen Charakter, in dem die Kombination von rechteckigen und halbkreisförmig-gewölbten Räumlichkeiten zum Ausdruck kommt. In der Basilika selbst kommt es zu grösseren Änderungen: in ihrem nördlichen Teil wurde eine grosse halbkreisförmige Exedra eingebaut, weshalb das nördliche Portal zugemauert und zwei Seitendurchgänge geöffnet wurden; auf dem südlichen Teil der Basilika wurde eine monumentale Tür mit einem Portikum geöffnet; sie erhielt einen neuen Fussboden und neue Malerei, die teilweise die früheren architektonischen Fresken aus der Zeit des Kaisers Antoninus imitierten, jedoch überwiegend in der Art der ornamentalen Anreihung der spät-antiken Malerei ausgeführt sind.

In der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts hört der Baderaum auf den balneologischen Zwecken zu dienen, weil die Bade-Basilika in ein sakrales Objekt verwandelt wurde, auf dessen südlicher Seite ein Katechumeneum mit einer Piscine dazugebaut wurde. Dieser Periode gehören an die Fresken am Plafond mit dem Heiligen aus der Basilika und die Wandfreske mit dem stilisierenden paradisischen Gitter auf der inneren südlichen Wand ihres Zubaues.

Man kann die Phasen der Entwicklung und des Bauers auch am Forum und Kapitol durch einige Jahrhunderte verfolgen.

Das Forum — der Platz war zuerst ein freier Raum, auf dem sich die Hauptthermalquelle befindet. Zur Zeit des Kaisers Antoninus (2. Jht.) wurde in dessen Mitte eine Brunnen-Ädikula — Nymphäum aufgestellt, das reich mit Reliefs verziert war, die in der Museumsammlung aufbewahrt sind. Die architektonisch-plastischen Schmuckstücke symbolisieren die Heilsamkeit des Thermalwassers und die göttlichen Beschützerinnen der Quellen, die Nymphen. Zu dieser Zeit begann auch der Bau der Hallen, die später den Platz umrahmten.

Auf der Stelle des Kapitols waren ursprünglich frei stehende Tempel, dann errichtete man einen breiten Treppeneingang und eine gemeinsame Fassade für drei Cellae, die eigene Portale und Dachstühle hatten. Die Tempel

waren dem Jupiter, der Junona und der Minerva geweiht. Zur Zeit des Kaisers Konstantin erreichte das Kapitol sein vollständigstes Bauaussehen. Oberhalb des monumentalen Treppenhauses wurde eine Kolonnade mit Archivolten errichtet und zwischen dem Platz und der Tempel wurden auf der westlichen und östlichen Seite zwei Räume eingebaut, wahrscheinlich zum Zwecke des kaiserlichen Kults und zur Unterbringung des Nymphäums. Die Fassade der Tempel ist durch Pilaster und Bänkchen reich zergliedert. Vor dem Tempel der Junona wurde ein Marmor-Postament für ihre Statue entdeckt und im Tempel der Minerva eine monumentale Marmorstatue der Göttin mit Postament und Inschrift. Beide Inschriften bestimmen die Zeit der Entstehung der Statuen, und zwar fällt die Entstehungszeit der Junonastatue in die Mitte des 1. Jahrhunderts und die der Minerva in die ersten Dezennien des 2. Jahrhunderts n. Ära.

Zur Zeit der Nachfolger des Kaisers Konstantin kam es zu gewissen Adaptationen im Raume zwischen dem südlichen Portikus des Forums und des nördlichen Badeteils. Es wurde ein repräsentatives Bauwerk errichtet, dessen mittlere Räumlichkeit durch Säulen, Pilastern und Relief-Verkleidung reich geschmückt war und sich durch ein monumentales Portal gegen das Forum öffnete.

Zu Ende des 4. Jahrhunderts, wahrscheinlich zur Zeit der Kämpfe zwischen dem Kaiser Theodosius und dem Gegenkaiser Maximus, wurde die ganze Badeansiedlung Aquae Iasae vernichtet. Den grössten Schaden erlitten dabei die Architektur und die repräsentativen Denkmäler im Park.

Die Forschungen der Wohnobjekte der antiken Aquae Iasae auf der Berglehne des Hügels, ergaben bloss fragmentarischer Bau-Uberreste, weshalb es schwer ist, einzelne Objekte zu rekonstruieren. Man konnte jedoch konstatieren, dass die Lage der Häuser der Konfiguration der terassenartigen Berglehne angepasst waren und dass die der obersten Terrasse näher liegenden Häuser reicher (Malereien, qualitativere Fussböden, Heizsystem) ausgestattet waren als jene auf den unteren Terrassen. Am südlichen Teil des Thermalhügels, und zwar am Fusse des Hügels, entdeckte man 1959—1961 Überreste von Handels- und Handwerkers Wohnobjekten aus der frühkaiselichen Zeit die aus Eichenholz hergestellt waren. Sie hatten einen sehr verlängerten Gründriss, über 20 m langen und sind an eine Reihe von Räumen verteilt, rechteckiger Form, in denen man Spuren von Fussböden aus Tannenholz, Feuerstätten und eine grosse Menge Keramik fand. Die Wohnobjekte wurden wegen des schlammigen wasserreichen Terrains auf Piloten errichtet. Sie wurden in den stürmischen Zeiten der Markomannenkrige vernichtet, jedoch im späten 3. und 4. Jahrhundert wurden wieder neue, fast identische longitudinale Objekte errichtet, und zwar aus gebrochenem Stein mit einer Dachkonstruktion aus Ziegeln.

Zahlareiche Bruchstücke von Tongeschirr und einer Töpferofen in ihrer unmittelbaren Nähe lassen die Voraussetzung zu, dass hier in frühkaiserzeitlicher Zeit Keramik wurde erzeugt und ihr Handel getrieben wurde.

In spätantiken Schichten fand man viel Knochen von Vieh, besonders von Pferden, und so dürfte auf dieser Stelle der Marktplatz gewesen sein, den Konstantins Inschrift erwähnt, indem sie von Vochenmärkten in den antiken Aquae Iasae spricht.

TEXTABBILDUNGEN